

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

UDK: 1(091):14(5).

**FALSAFAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOT BOSQICHIDA MA'RIFAT DAVRINING
BOSHLANISHI. SHARQ FALSAFASIDA MA'RIFAT VA MA'RIFATPARVARLIK HARAKATLARI
(«AVESTO» MISOLIDA)**

**ФИЛОСОФСКОЕ МЫШЛЕНИЕ – ЭТО НАЧАЛО ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ,
НАХОДЯЩЕЕСЯ НА ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ. ПРОСВЕЩЕНИЕ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ
ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ (НА ПРИМЕРЕ «АВЕСТЫ»)**

**PHILOSOPHICAL THINKING IS THE BEGINNING OF THE ERA OF ENLIGHTENMENT
AT THE STAGE OF DEVELOPMENT. ENLIGHTENMENT AND ENLIGHTENING MOVEMENTS
IN EASTERN PHILOSOPHY (IN THE EXAMPLE OF «AVESTA»)**

Xolova Umida

BuxDU tadqiqotchisi

ORCID:0009-0003-3624-3477

Annotatsiya

Mazkur maqolada ma'rifat davri, ma'rifatga berilgan turli xil ta'riflar bilan bir qatorda ma'rifatparvarlik davrining o'ziga xos xususiyatlari, ma'rifatparvarlarning ijtimoiy – siyosiy g'oyalari tahlil etilgan. Shu qatorda Sharq falsafasida ma'rifat davrining dastlabki shakllanish bosqichi bo'lgan Avestodagi ma'rifat masalalari ham tahlil etilgan.

Аннотация

В статье анализируется период Просвещения, различные определения Просвещения, а также особенности периода Просвещения, общественно-политические идеи просветителей. Наряду с этим анализируются и вопросы просвещения в Авесте, которое является первым этапом становления просветительского периода в восточной философии.

Abstract

This article analyzes the period of enlightenment, various definitions given to enlightenment, as well as the specific features of the period of enlightenment, social and political ideas of enlighteners. Along with this, the issues of enlightenment in Avesta, which is the first stage of formation of the enlightenment period in Eastern philosophy, are also analyzed.

Kalit so'zlar: Ma'rifat, ma'rifatparvarlik, aql – idrok, Avesto, ta'lim, tafakkur, g'oya, gumanizm, ijtimoiy shartnoma, mukammal jamiyat, qonunlar.

Ключевые слова: Просвещение, просвещение, разум, Авеста, образование, мышление, идея, гуманизм, общественный договор, совершенное общество, законы.

Key words: Enlightenment, enlightenment, intelligence, Avesta, education, thinking, idea, humanism, social contract, perfect society, laws.

KIRISH

Falsafiy taraqqiyot bosqichlarida ma'rifat davri alohida ahamiyatga molik bo'lib, ma'rifat tushunchasiga turli xil ta'riflar berilgan. Umumiylikda berilgan ta'riflarning mohiyatida bilim va ta'limning tarqalishi xususidagi g'oyalar asosiy o'rin tutadi. XIV-XVII asrlar insonparvarlik g'oyalari va qadriyatlarining qaror topib, inson va uning faoliyatiga qiziqish uyg'ongan so'nggi Uyg'onish davri hisoblanadi. XVIII asr "Ma'rifat" davri deb nomlanib bu davr arboblari - ma'rifatparvarlari esa haqli ravishda gumanistlarga o'xshatiladi. Gumanistlar kabi ma'rifatparvarlar ham qadimgi bilimlarni o'rganishga insonni ulug'lashga harakat qiladilar. Ularning qarashlarida o'zaro aloqadorlik va farqlar ham ko'zga tashlanadi. Ma'rifatparvarlik tafakkurining markazida aql-idrokdan foydalanish va insonlarning ma'naviy olamni tushunishga uning intilish g'oyalari ustuvorlik qiladi. Aqlli insoniyatning maqsadlarining asosini bilim, erkinlik va baxt tashkil qilishi borasidagi fikrlar ilgari suriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

XVII-XVIII asr oxirlarida ilmiy bilimlarning tarqalishi va inson erkinligi g'oyasi Ma'rifat deb atala boshladi. Nemis faylasufi Immanuel Kant (1724-1804 y) ma'rifadni insonning voyaga yetmaganlik holatidan chiqishi deb ta'riflaydi. [1. 29] Uning fikriga ko'ra, boshqa bironing yo'l-yo'rig'isiz o'z aqlini mustaqil ishlatish qobiliyatining yetishmasligidan chiqishdan iborat edi. Kant qarashlarida ma'rifat uchun faqat erkinlik va har qanday holatda ham o'z aql-idrokidan ommaviy

foydalanish mumkin bo'lgan erkinlik talab qilinadi. Shuningdek, ommaning o'zi shunday erkinlik bilan o'zini o'zi ma'rifatli qilishi mumkin, deb hisoblaydi. Ma'rifat uchun faqat erkinlik, ya'ni barcha hollarda o'z aql-idrokidan ommaviy foydalanish erkinligi talab qilinadi. Gegel ma'rifatchilikni XVIII asrdagi madaniy va ma'naviy hayot sohasidagiratsionalistik harakat mavjud boshqaruv usulini, davlat tuzumini, siyosiy mafkurani, huquqni va sud ishlarini yuritishni, dinni, san'at, axloq tizimlarini takomillashtirish deya ta'riflagan. [2.34]. Kant singari Gegel ham ma'rifatchilikning eng xarakterli xususiyati inson qadrini qaror toptirish ekanligini e'tirof etadi [3.440].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mavzuga oid tarixiy manbalar ustida ishlash, tarixiylik, matiqiylik, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, qo'lyozma manbalarni tarjima qilish uslublaridan foydalanildi.

TALQIN VA NATIJALAR

G'arb olimlarining qarashlariga ko'ra, «Ma'rifat» ning vatani Fransiya bo'lib, bu yerda ma'rifatparvarlik dunyoqarashining shakllanishiga e'tibor qaratilgan. Ma'rifat falsafasining asosiy muammolari: inson va davlat, inson va axloq, inson va Xudoni tushunish, inson va tabiat munosabatlarini anglashdan iborat edi. Ma'rifatchilik ta'limotining asoschisi D.Lokk (1632-1704 y) va uning izdoshlari G.Bolingbrok (1678-1751 y), D.Addison (1672-1719 y), A.E.Sheftsberi (1671-1713 y), F.Xatcheson (1694-1747 y) asarlarida «umumiy ne'mat» «tabiiy inson», «tabiiy huquq» «tabiiy din» «ijtimoiy shartnoma» kabi asosiy tushunchalar shakllantirilgan. D.Lokkning «Davlat boshqaruvi haqida ikki risola» (1690y) da bayon etilgan tabiiy huquq ta'limotida insonning asosiy huquqlari: erkinlik, tenglik, shaxs va mulkning daxlsizligi tabiiy, abadiy va ajralmas ekanligi asoslangan. Shu jihatdan, ma'rifatparvarlik davrining quyidagi asosiy g'oyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ta'lim jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega;
2. Har bir inson qonun oldida teng huquq va erkinliklarga ega bo'lishi kerak;
3. Ma'rifatparvarlar mukammal jamiyat qurishga va uning uyg'un rivojlanishiga ishonganlar;
4. Aql ustunligi g'oyasi: ma'rifatparvarlar butun jamiyat, tabiat va koinot muayyan qonuniyatlar asosida boshqarilishiga ishonganlar;
5. Insonning cheksiz imkoniyatlari va qudratiga ishonchnaganlar;

Ma'rifatchilik kengroq tushuncha bo'lib, u o'z navbatida uning tarkibiy qismi bo'lgan ma'rifatning o'zini ham o'z ichiga oladi [4.35].

Sharq falsafasida ma'rifatning boshlang'ich nuqtasini biz jahon sivilizatsiyasiga tamal toshini qo'ygan, jahon madaniyatining noyob yodgorligi «Avesto» kitobisiz tasavvur qila olmaymiz. «Avesto» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblanib, dastlabki Sharq falsafiy qarashlarni o'zida aks ettiruvchi manbadir. Unda insonni kamolotga erishuvda mehnat, ezgulik, insoniylik, soflik, bag'rikenglik kabi sifatlaming ahamiyati chuqur ifodalangan. Zardushtiylikda ham aynan ta'lim olishga va yoshlarni boshlang'ich ta'limiga alohida e'tibor qaratilgan.

«Avesto»da inson shaxsining kamolotga erishishiga oid fikrlar ifoda etilgan.[5.1147]. Mazkur asar g'oyalari orqali qadimgi davrlarda mamlakatimiz hududida yashagan xalqlarning tabiiy, ilmiy, ma'rifiy hamda ijtimoiy qarashlari borasida muhim malumotlarga ega bo'lish mumkin. «Avesto» diniy xarakterga ega bo'lish bilan birga, o'zida falsafiy, siyosiy, filologik, va tarbiyaviy masalalarni ham qamrab olgan. Zardushtiylik dinining g'oyalari xususida so'z borganda, ularning to'g'rilik bilan yashash va axloqiy unsurlarga asoslanganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Movarounnahr, Eron va Xurosonda yagona Yaratuvchiga e'tiqod qilishga asoslangan zardushtiylik dini qabul qilingandan so'ng, shahar va qishloqlarda maxsus ibodatxonalar - Ahura Mazdaga ibodat qilish uchun mehrobli otashkadalar quriladigan bo'ldi. Professor Isa Jabborovning yozishicha, arxeologik tadqiqotlar davomida topilgan ibodatxonalar S.P.Tolstov rahbarligida Xorazmdagi Tuproqqal'a va Janbasqal'a xarobalarida o'tkazilgan qazish bir nechta binolardan iborat bo'lib, binolarning markazida to'g'ri burchakli bino, atrofi bir necha devor bilan o'ralgan. Xonalardan ma'muriy-xo'jalik faoliyatiga oid 140 ta hujjat topildi. Bu yerda ko'p nusxada alohida kitoblar ko'chirilgan va Zardushtga bag'ishlangan qasidalar saqlangan, kitobdorlar (kitob saqlovchilar) o'z faoliyatini amalga oshirgan. Madrasa tipidagi ta'lim muassasalari va otashkaddagi asosiy maktablar zardushtiylik ta'lim tizimining bir qismi bo'lib ta'lim jarayonida dunyoviy bilimlarga bag'ishlangan kitoblar bilan bir qatorda «Avesto», ijtimoiy, ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan kitoblarning qo'lyozmalari ham o'qitilgan.

Boshlang'ich ta'limda asosiy manbalar sifatida quyidagi kitoblar xizmat qilgan:

1. 54 bo'limdan iborat bo'lgan nikadum nask (Nikadum). Unda adolat, haqqoniylik, xalqning haq-huquqlari, boshqaruv usullari to'g'risida fiklar bildirilgan.
2. Kitradad (Kitradad) - insoniyat tarixi, shahanshohlar sulolasi tarixi to'g'risida;
3. Xusporam - dehqon va chorvadorlarning huquqlari haqida;
4. Tahorat - poklanish, tahorat olish (namozdan oldin) tartibi haqidagi vendidod, dafn, dori-darmon va tabiblik burchi to'g'risida;
5. Xoduxn nask - o'limdan keyingi hayot, jannat va do'zax haqida;
6. Spend (Spend) – Zardushtning hayoti va faoliyati haqidagi kitob.

«Avesto»da ta'lim tizimining turli bosqichlarida kitob o'qishning afzalligi haqida «qalb bilan o'qigan kishiga poklik va oqillik bag'ishlaydi» deyiladi. Bu dalil zardushtiylikda ilm – fanning muhim ahamiyatga ega ekanligi bunga esa kitob o'qish orqali erishish mumkinligi alohida ta'kidlangan. Zardushtiylikda boshlang'ich ta'lim ta'limning asosiy bo'g'inini tashkil etgan hamda 7 yildan 15 yilgacha bo'lgan davrni qamrab oldi. Zardushtiylik qonunlariga ko'ra yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni tizimli ravishda o'qitishmas, balki faqat ma'lum bilimlar bilan tanishtirishardi. Bu yoshgacha bo'lgan bolalar gunoh va ta'sirlardan yiroq deb hisoblangan. Madrasa ta'limida yetti asosiy yo'nalish o'qitilgan. «Avesto»da ta'kidlanganidek o'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalar ta'lim-tarbiyasiga jiddiyroq e'tibor berilgan. Chunki ular tug'ilgan xonadonida ota-ona ro'zg'orini tartibga solib, ziynat berib yurishgan bo'lsa, keyinchalik jufti haloli uyiga borgach, bolalar tarbiyasi va ta'limi bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim edi [6.61].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, eramizdan oldingi yettinchi asrning oxiri va oltinchi asrning birinchi choragida yaratilgan Turonu Eron xalqlarining mushtarak eng ko'hna yozma yodgorligi «Avesto»da ta'lim-tarbiyaning ayrim jihatlari haqida qiziqarli dalillar mavjud. Xususan, ta'limning amaliy jihatlari, ustozning yosh avlod tarbiyasi, jamiyat oldidagi burchi, mas'uliyati haqidagi mulohazalar hozir ham o'z qimmatini yo'qotgan emas, Zardushtiylarning ta'lim tizimi, «Avesto»dagi ajdodlarimizning pedagogik g'oyalari, «Bundaxshii» hamda «Dinkard»dagi bevosita ta'lim-tarbiyaga doir mulohazalar, ustozning shogirdga, donishmandning yoshlarga pandlari sifatida bo'limlar maxsus o'rganish va tahlil etishni talab qiladi.[7.45]

«Avesto»dagi o'git- nasihatlar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ajdodlarimiz nafaqat sog'lom avlod tug'ilishi haqida g'amxo'rlik qildi, balki uning jismoniy holatiga jiddiy e'tibor qaratishgan hamda ilm-fanni o'rganishi uchun g'amxo'rlik qilishni, yoshlarga bilim olishi uchun yaxshi sharoit yaratib berish kerakligini ham targ'ib qilishgan. Yosh avlodni ilmiy qilib, tarbiyalash esa ayni paytda jamiyatni taraqqiy ettirish vosita sifatida ko'rilgani o'sha davr nuqtayi nazaridan ma'rifatni dastlabki shakllanish bosqichi sifatida qaraladi.

Umuman olganda, G'arbda ma'rifat va ma'rifatchilik g'oyalari, shuningdek Sharqda igari surilgan ma'rifatparvarlik g'oyalarida umumiylik va o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi. Har ikkala mintaqada shakllangan ma'rifatparvarlik avvalo insonni erki, uning bilimi, duyoni anglashi, haqni tanishi xususidagi qarashlar insonni o'zlikni anglashiga undashi bilan ahamiyatli hisoblanadi. Ma'rifat har bir davrda mazmunan o'zgarsada mohiyatan o'zgarmagan insonni soxta bilimlardan haqiqiy bilimlarni ajratib olishda xizmat qilgan. Insonning insonga bo'lgan zulmidan qutqarib uning o'z zotiga bo'lgan hurmatini o'rniqa qo'yishni o'rgatgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. И. Кант. Ответ на вопрос: Что такое просвещение ? 1784. Кант, Иммануил. Собр.соч. в 8 тт. М.: Чоро, 1994. Т. 8. С. 29
2. Д.Ш. Цырендоржиева, А.Ц. Батуева. Просвещение и просветительство: сущность и отличительные черты Вестник бурятского государственного университета 14/2013 С. 34
3. Г.В.Ф.Гегель. Лекции по истории философии. Санкт-петербург .Наука.,2000. С.440
4. Д.Ш. Цырендоржиева, А.Ц. Батуева. Просвещение и просветительство: сущность и отличительные черты Вестник бурятского государственного университета 14/2013. С. 35
5. Рахмонова М. «Avesto»da ta'lim – tarbiyaga oid fikrlar. Scientific progress. № 4. В.1147
6. Бобоев Х., Дўстжонов Т., Ҳасанов С., Олламов Я. "Авесто" ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. - Урганч: "Хоразм", 2002. В.61
7. Ҳомидов Ҳ.«Авесто» файзлари / Илмий муҳаррир: Н. Комилов. - Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.В.45